

Тоша Искруљев

РАСПЕЋЕ
СРПСКОГ НАРОДА
У СРЕМУ 1914. ГОДИНЕ
И МАЏАРИ

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2014.

Издавање Едиције Србија 1914–1918
подржало је Министарство културе и информисања
Владе Републике Србије.

ТОША ИСКРУЉЕВ

РАСПЕЋЕ
СРПСКОГ НАРОДА
У СРЕМУ 1914. ГОДИНЕ
И МАЏАРИ

Предговор
Др Слободан Бјелица

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

ПРЕДГОВОР

Први светски рат је у српској историји остао забележен као време сјајних војних победа и дуго сањаних дипломатских успеха. Међутим, године од 1914. до 1918. су истовремено биле и доба незапамћених и непоправљивих демографских губитака. По броју изгинулих војника и страдалих цивила у односу на целокупну популацију, Краљевина Србија је била без премца у Великом рату. За оно време неуобичајено велика страдања цивилног живља српска држава претрпела је услед намере својих непријатеља да је сведу на безначајан фактор балканске политике. Дуго припремани рат против Србије, на коју је Аустроугарска одавно подозриво гледала као на сметњу даљој експанзији али и самом свом опстанку, имао је за циљ њено војно потчињавање и територијално распарчавање. За становништво Србије предвиђено је, и спровођено током рата, економско израбљивање, денационализовање (пре свега путем просвете), а неретко и физичко уништавање. Хабзбуршке регименте отпочеле су са монструозним злочинима над хиљадама недужних цивила Мачве и Подриња већ првих недеља рата, изазивајући згражавање светске јавности коју је о томе обавештавао Рудолф Арчибалд Рајс. Са планским и систематским десетковањем народа у Србији Аустроугарска је наставила и током окупације 1915–1918. године. Осим тога, у њеним владајућим круговима рат је схваћен и као прилика за обрачун са сопственим поданицима српске народности.

Одмах након Видовдана 1914. године настали су тешки дани за пречанске Србе. Масовне антисрпске демонстрације које су избиле у Сарајеву, а из њега се прошириле на остале

босанско-херцеговачке градове и села, попримиле су карактер правог погрома: пљачкају се српски дућани, уништава српска имовина, демолирају православне цркве. Изливи мржње према Србима запљуснули су и Хрватску и Далмацију. На удару су се нашле све српске просветне, културне и друге установе, а забрањивана је и ћирилица. Формална објава рата, тачно месец дана након Сарајевског атентата, објавила је и почетак физичког истребљивања Срба у Црно-жутој монархији. Под изговором опасности од устанка Срба на просторима које су насељавали, аустроугарске власти су почеле, и наставиле током целог рата, са праксом узимања талаца који би својим животима гарантовали безбедност царских и краљевских трупа и војних објеката. У намери духовног обезглављивања Српства, најугледнији Срби – свештеници, интелектуалци и трговци, били су интернирани у логоре дубоко у унутрашњости Аустроугарске – све до Арада, Нежидера, Коморана... Интернација српске елите трајала је све до краја рата, а многи се Срби из логора нису ни вратили, или до њих чак нису ни стигли. У више наврата су током рата инсценирани судски процеси широм југословенских крајева Аустроугарске, највише ћачкој и студентској омладини, са оптужбама за велеиздају. Најтеже је било Србима у Босни и Херцеговини који су, осим прогона органа власти, трпели и терор својих суседа друге вероисповести, организованих у тзв. „шуцкоре“. Сви ови злочини били су толико очигледни да су се против њих пред крај рата дизали гласови, додуше малобројни, чак и у бечком парламенту.

Од трагичне судбине нису били изузети ни они Срби који су у време Великог рата живели на простору Војводине. У данима након Сарајевског атентата, без обзира на изјаве лојалности, интернирају се и малтретирају сви виђенији српски интелектуалци и политичари: Јаша Томић, Ђура Красојевић, Жарко Миладиновић, Васа Стајић... Српске политичке странке и њихови листови, певачка и соколска друштва затварају се и забрањују, српски чиновници се смењују, скидају се ћирилични натписи. Осим интелигенције, и обичан народ

био је жртва репресије, посебно у пограничном појасу дуж Саве и Дунава. Узимање талаца, интернација па и безразложне ликвидације локалних Срба, нису биле ретка појава. Посебно су на удару биле оне породице које су се у претходном периоду доселиле из Краљевине Србије у Војводину. Одушевљење за рат са Србијом, које је обузело неспрско становништво, изазивало је нелагоду код Срба Војвођана. Војне власти су уводиле преки суд, мере контрибуције и реквизирања, карактеристичне за окупацију, правдајући се да је простор уз српску границу „де факто“ непријатељска територија. Срем и јужни Банат су у лето 1914. године били оптерећени огромном концентрацијом војних јединица, које према локалном српском становништву, његовој имовини и црквама нису имале нимало обзира.

Но најстрашнија страдања наступила су након офанзиве српске војске у Срему, септембра 1914. године. За недељу дана свог борава у јужном Срему српске јединице ослободиле су четрдесет места, свуда одушевљено дочекане од стране локалних Срба. Међутим, како је српска војска убрзо морала да се повуче преко Саве и Дунава, Сремци су своје одушевљење платили огромним жртвама. Аустроугарска војска, приликом свог повратка у сремска насеља, крваво је оним мештанима који се нису повукли са Србијанцима наплатила исказивање родољубивих осећања. Након тог првог таласа злочина аустроугарских снага, уследио је други, неколико дана касније. Казнена експедиција, тзв. штрајфкор, обилазила је терен и хапсила и убијала оне Србе за које је сумњала да су пружали оружану или неку другу помоћ српској војсци приликом њеног краткотрајног борава. Имајући у виду да су се српске јединице у реду повукле из Срема, а са њима велики број Сремаца отишао у избеглиштво, звучи потпуно апсурдно да би они који су евентуално помагали српске трупе чекали у својим кућама повратак Аустроугара. Пре ће бити да је у питању био колективни обрачун са српским народом у Срему.

Током тог крвавог септембра у Срему животе су изгубиле стотине Срба из: Батајнице, Кленка, Платичева, Грабо-

ваца, Бешке, Болеваца, Јакова, Сурчина, Брестача, Шашинаца, Јарка, Бежаније, Добановаца, Угриноваца, Деча, Карловчића, Доњег Товарника, Огара, Обрежа, Купинова, Ашање, Прогара, Бечмена, Петровчића, Голубинаца, Шимановаца, Попинаца, Пећинаца, Буђановаца, Мишковаца, Старих Бановаца, Прхова, Војке и Земуна. Међу убијенима је било и житеља бачког села Ковиља и банатске Борче (која је такође пружила гостопримство српској војсци). Њима треба додати оне које је доцније преки суд осудио на смрт, као и оне који су од последица малтретирања умрли на путу за интернацију или током интернације. Они мушкарци који су имали срећу да сачувају живот, прошли су кроз различите облике шиканирања, имовина им је била опљачкана, стока одведена. Многе српске куће, па и цела села, биле су запаљене. Међу бројним оскрнављеним и изгорелим православним богомољама налазио се и манастир Фенек. У току јесени уследио је и трећи талас прогона, када је 27 села дуж српске границе било потпуно испражњено од преосталих житеља: жена и деце, који су били интернирани – углавном у Хрватску, али и даље.

У осветничком бесу војници су прогонили чак и житеље појединих места која уопште нису била обухваћена српском офанзивом у првој половини септембра. Тако је становништво Сремских Карловаца и још неких села било превентивно пресељено током трајања борбених операција, а интернирања и хапшења Срба је било чак и у местима западног Срема, која су се налазила далеко од линије фронта. Нечувен терор према сопственим поданицима војне власти су објашњавале непријатељским држањем Срба на граници од самог почетка рата, те обавештајним и другим услугама који су они чинили српској војсци приликом њене неуспешне офанзиве. Током Макензенове операције 1915. године и Срби јужног Баната су, у знатно мањој мери, доживели превентивна пресељења. Након окупације Србије ослабио је притисак на пречанске Србе, тако да је интернираним Сремцима дозвољен повратак у своја опустела села 1916,

односно 1917. године. Уочи распада Аустроугарске из интернације су пуштани и преживели припадници српске друштвене елите, који приликом преузимања власти у Војводини, током јесени 1918. године, нису организовали никакве акције одмазде. Истовремени продор српске војске преко Саве и Дунава протекао је готово без опаљеног метка.

Југословенска краљевина је између два светска рата, ту и тамо, подигла споменике војвођанским Србима побијеним 1914. године, али је пропустила да казни виновнике њиховог страдања. Пропуст српске историографије је што до дана данашњег није посветила дужну пажњу овој епизоди српске голготе у Првом светском рату. У свом капиталном сведочанству о патњама босанско-херцеговачких Срба за време Светског рата 1914–1918, *Црној књизи*, Владимир Ђоровић, уз детаљне описе мучења и страдања Срба Босанаца и Херцеговаца у првој ратној години наводи цифру од педесетак Сремаца који су у време српске офанзиве пали као жртве терора аустроугарске војске. Вероватно би ово узгред поминуто сазнање нашег славног историчара остало коначно да није било једног „лаика“ – Тодора Тоше Искруљева (1885–1974), учитеља, чиновника и публицисте родом из банатског села Јасенова. Писац преко хиљаду и по објављених и необјављених чланака и радова на историјске али и друге теме, остао је упамћен највише захваљујући овој књизи, која се по трећи пут налази пред читаоцима.

Прво издање, под насловом *Расцеће српској народа у Срему 1914. године и Маџари – Са маџарске іранице, Бајски ѿрокуї, Сенїї-Андрија*, објављено је у Новом Саду 1936. године. У првом, најобимнијем делу ове књиге, Искруљев је објавио своје чланке из *Југословенској дневника*, који су настали 1932. године као резултат мукотрпног истраживачког рада по сремским местима. Како сам Искруљев пише, обишао је 35 од укупно 40 сремских села, накратко ослобођених у првој ратној години (није стигао да оде у Крњешевце и Михаљевце, а Хртковце, Никинце и Бановце није посетио будући да у њима нису живели Срби). Од куће до куће, од сеоског свеш-

теника до општинског бележника, Искруљев је скупао потресна сведочанства и имена настрадалих. Исту методологију је применио и приликом писања другог дела књиге, у коме је описивао стање словенског живља у насељима на граници са Мађарском. Будући да те, иначе врло интересантне репортаже, немају никакве везе са првим делом књиге, решили смо да их у овом трећем издању не објавимо.¹ Истом логиком руководили су се и Петар Опачић, Саво Скоко, Радомир Ракић и Милован Ђурчић, приређивачи зборника *Геноцид над Србима у XX веку*, издатим у Београду 1992. године. Они су, под насловом *Геноцид над Србима у Срему у току Првој светској ратној 1914–1918. године*, по други пут објавили (и то непотпуно) сведочанства из Срема која је Искруљев сакупио.

Име Тоше Искруљева и наслов његове књиге могу се срести и у напоменама појединих хроника сремских места, писаних током друге половине XX века. Чињеница да су подаци Искруљева често били једини извор за историју Срема у Првом светском рату још јаче сведочи о значају његовог подухвата. Међутим, будући да је Тоша Искруљев писао без временске дистанце неопходне за историчара, неки његови закључци су у колизији са каснијим достигнућима српске историографије – на које ћемо бити слободни да укажемо данашњим читаоцима. Ово се пре свега односи на битку на Легету (или, како се некад погрешно назива по локалитету који је на мачванској страни и са ког је форсирање Саве вршено – на Чеврнтији). О тој битки објављено је више стручних радова и једна посебна монографија (из пера сремскомитровачког историчара Радована Срдиха), који, у највећој мери, потврђују податке које је Искруљев сакупио од мештана оближњих села.

Оно што Тоша Искруљев у своје време није могао знати, а што је нама данас познато, јесу узроци преласка српске војске

¹ Објављивање овог изузетно значајног извора за историју међуратне Војводине, као и књижице *О Војводини и њеној колонизацији*, у којој је Искруљев, након обиласка новоизграђених села, детаљно описао проблеме са којима су се суочавали колонисти насељени у Бачкој и Банату између два светска рата, остављамо за неку будућу прилику.

на тло Аустроугарске у септембру 1914. године, у правцу Босне и Срема. Наиме, неспорно је да је Русија тражила српску офанзиву како би олакшала своју неповољну ситуацију на галицијском фронту. Међутим, историјски документи показују да српска влада и Врховна команда нису сасвим невољно предузеле упад у Срем. Још почетком августа српска Врховна команда се бавила мишљу да предузме офанзивну операцију преко Саве, и то у два правца – главни удар би био између Обреновца и Дебрца, а споредни између Шапца и Митровице. Но аустроугарски напад преко Дрине пореметио је ове планове, да би они били обновљени одмах након Церске битке. Тада је у Србији завладала атмосфера победничке еуфорије и оптимизма да ће се рат врло брзо завршити. Из савезничких престоница је сугерисано да би било пожељно да српска војска заузме бар део аустроугарске територије, како би њиме подупрла своје претензије на Конференцији мира. И сам председник владе, Никола Пашић, пожуривао је Врховну команду да предузме офанзиву „из политичких разлога“.

Коначно је одлучено да се у ноћи 5/6. септембра изврши форсирање Саве, и то да главни напад врши Прва армија према Купинову, са задатком да потуче непријатеља одбацујући га од Фрушке горе на исток. Споредни удар, који је требало да врши Тимочка дивизија, имао је за циљ само заузимање Сремске Митровице и формирање мостобрана. Уједно је предвиђена демонстративна операција једног мањег дела Тимочке дивизије према Сремској Митровици, укључујући и артиљеријско бомбардовање. Поступљено је управо према оваквом плану, с тим што је, како и Искруљев наводи, дошло до извесног кашњења у транспорту Тимочке дивизије и њених материјалних средстава, па је прелазак реке извршен у зору, а не по ноћи, чиме је изгубљен ефекат изненађења. Но много већи проблем за Тимочку дивизију представљало је лоше стање десантних чамаца тако да је пребацивање војске вршено искључиво превожем у понтонима, због чега понтонски мост све до вечери није био завршен. Документација из аустроугарских извора сведочи да је непри-

јатељска војска знала за српски недостатак материјала за форсирање реке, те није ни очекивала офанзиву преко Саве. Стога је команда аустроугарске војске наредила пребацивање 29. дивизије на руски фронт, што би оставило Срем практично без војске. Чак је за 7. септембар припремала демонстративан напад преко Саве, свега неколико километара низводно од Легета, како би камуфлирала повлачење из Срема. Да је српска војска сачекала још неколико дана са офанзивом, наишла би у Срему на потпуно небрањено подручје.

Имајући ове чињенице у виду, не можемо се сложити са Искруљевим закључцима да основни узрок пораза Тимочке дивизије лежи у недовршеном понтонском мосту. Јер, све и да је пребачено десет батаљона и пет батерија из састава Тимочке дивизије које су остале на мачванској страни, пораз би био неизбежан јер би непријатељ и тада имао вишеструку надмоћ у људству и техници, захваљујући појачањима која су му возовима стизала из правца Руме и Новог Сада. С друге стране, оцена Искруљева да је акција Тимочке дивизије, макар и неуспешна, омогућила успешан прелазак Прве армије у Срем може се узети као тачна. Међутим, ако се има у виду да је Прва армија остала у Срему свега недељу дана, поставља се питање колико је читав овај поход био сврсисходан? Заузимање јужног Срема изазвало је много теже последице него што је војнички пораз на Легету – пружање изговора аустроугарској војсци за обрачун са српским цивилним становништвом. О овоме се Искруљев не изјашњава, а његов покушај проналажења везе Легета и каснијих операција, у смислу да је победа на Сави улила лажни оптимизам аустроугарској команди и повукла је у пораз на Колубари, тешко да може звучати убедљиво.

Број жртава битке, о коме Искруљев са извесним оградама пише, показао се као прилично поуздан. Податке анонимног официра који је Тоши Искруљеву причао да се од 6200 до 6500 Срба који су прешли Саву у Мачву вратило свега око 200, потврђују подаци војних историчара, по којима је на Легету погинуло и нестало 84 српска официра и 6282 војника, а рањено 7 официра и 29 подофицира и војника. Подаци из

непријатељских извора, објављени у току рата, а који помињу 5000 заробљених и бар још толико изгинулих српских војника, вероватно су преувеличани у сврху ратне пропаганде. Што се тиче броја страдалих цивила у Срему, Искруљев наводи око три стотине имена и презимена Срба и Српкиња побијених у септембру, али и јулу и августу 1914. године. Аутор се није изјаснио о коначној цифри, осим што је на крају књиге навео да су аустроугарске репресалије однеле неколико хиљада живота. Вероватно да је Искруљев ту убројао и оне који су током интернације умрли у логорима, а таквих није било мало. Примера ради, наведено је да је из Старих Бановаца од 300 интернираних умрло њих 50, из Витојеваца 100 (ово село је после рата имало 650 становника), из Купинова 30% мушкараца старијих од 14 година, чак 400 Земунаца...

Детаљно описујући места и монструозне начине на којима су злочини вршени, Искруљев наводи да су многи српски животи изгубљени због денунцијација комшија друге вере, са резигнацијом констатујући да због тога после ослобођења нико није кажњен. У том контексту он помиње некоректан однос најпре локалних Немаца, али и Мађара, „Арбанаса“ из Хртковаца и Никинаца, чак и Словака, према Србима у Срему 1914. године, упадљиво избегавајући да у било каквом негативном контексту спомене сремске Хрвате – иако му је вероватно било познато да хрватска штампа у Срему није заостајала у антисрпској пропаганди 1914. године. То се може објаснити историјским тренутком у коме је Тоша Искруљев писао и објављивао чланке које ће касније објединити као књигу – временом идеологије „интегралног југословенства“. Ова идеологија, коју је наметнуо краљ Александар Карађорђевић, покушавала је да на силу избрише све границе између Срба, Хрвата и Словенаца и да преувелича значај свега онога што их је кроз историју спајало. Благонаклон став Тоше Искруљева према овој идеологији, а посебно према личности самог краља Александра, провејава кроз читаву књигу.

Данашњи читалац би требало да има увид и у спољно-политичку позицију Југославије између два светска рата.

Наиме, осим што је била разједана унутрашњим националним сукобима, југословенска држава је имала и да се носи са нескривено ревизионистичким амбицијама својих суседа. Међу њима је била и Мађарска, која се, иако је формално прихватила губитак великог дела своје територије потписивањем Тријанонског мировног уговора 1920. године, суштински никада није одрекла амбиција повратка у старе границе. У ту сврху она је водила интензивну дипломатску активност како би придобила велике силе за ревизију Тријанона. Као одговор на то, државе које су се осећале угроженим од стране мађарског ревизионизма – југословенска, чехословачка и румунска, чврсто су се повезале у војно-политички савез Мала антанта. Односи између Мађарске и Југославије били су често затегнути и обиловали разним инцидентима. Један од најкрупнијих било је откриће да је Хортијев режим пружио прилику Павелићевим усташама да се на Јанка Пусту припремају за Марсејски атентат. То је изазвало огромно огорчење у југословенској јавности, коме је одушка дао и сам Тоша Искруљев, упозоравајући на крају књиге на континуитет великомађарске идеологије.

Имајући у виду такву атмосферу, потребно је са извесном дозом резерве узети ауторово истицање Мађара као главних, малтене и јединих егзекутора над Сремцима 1914. године. Тоша Искруљев доноси сведочанства мештана, готово из сваког пострадалиог села, да су мађарски војници и официри били најсвирепији према Србима, док су их они словенских националности често спасавали. Ову категоричку тврдњу Искруљева требало би једног дана проверити у сарадњи са историографијама суседних земаља, наравно уколико оне буду биле расположене за такву врсту посла. Оно што данас знамо, највише захваљујући истраживањима академика Милорада Екмечића, јесте да су мађарске цивилне власти током рата у више наврата протестовале против прогона које је војска вршила над Србима у Војводини. Поводом догађаја у Срему у септембру 1914. године, у мађарској влади су се могле чути оцене да војска води расни рат против Срба, те да се не може

кажњавати цео један народ. И ниже мађарске политичке власти често су чувале своје српске суграђане од обести војске, као што је то радио новосадски градоначелник Бела Профума.

С друге стране, познато је да је мађарска влада, иако нерасположена за рат са Србијом, када је већ до њега дошло, била врло радикална у погледу будућности свог јужног суседа. Планирана је анексија северних крајева Србије, који би потом били колонизовани мађарском сиротињом. Сам мађарски премијер Иштван Тиса је уочи објаве рата упутио писмо српским владикама: Георгију Зупковићу у Будимпешту, Георгију Летићу у Темишвар, Гаврилу Змејановићу у Вршац, Митрофану Шевићу у Нови Сад и Мирону Николићу у Пакрац, у коме их је упозорио да ће сваки знак нелојалности српског живља у предстојећем сукобу бити сурово кажњен. Запретио им је да ће православна црква бити одговорна за такве евентуалне последице, те их је позвао да умирују народ. И заиста, током целог рата архијереји Карловачке митрополије непрестано су апеловали на своје вернике да остану верни дому Хабзбурга – упркос чињеници да је међу сремским жртвама из септембра 1914. године било и више свештеника.

Ставу Патријаршије у Карловцима према масакрима у Срему Искруљев посвећује једно поглавље у својој књизи. Будући да ова тема до сада није изучавана у нашој историографији, посебно ћемо се осврнути на те странице. У разговорима које је водио са локалним свештенством у Срему, као и осталом тамошњом интелигенцијом, Искруљев је наишао само на речи осуде држања пакрачког епископа Мирона Николића, кога је рат затекао на положају администратора Карловачке митрополије. Општа оцена је била да се он у тим септембарским данима, када је и сам био протеран из Сремских Карловаца у Нови Сад, није снашао и да је пропустио да подигне глас у заштиту своје пастве. Једини који је владика Мирона узео у заштиту био је бачки епископ Иринеј Ћирић, у рату његов најближи сарадник – као архиђакон Патријаршијског двора. Иринеј је сведочио да је владика лично ишао у Будимпешту, као и у Загреб, да моли да се

прекину прогони. По Иринејевим речима, Мирон није могао много да постигне будући да је и сам био сумњив аустро-угарским властима. Иронијом историје, сам Иринеј се у Другом светском рату нашао у истој ситуацији, реаговао на исти начин, али је, за разлику од Мирона, доживео да се после ослобођења третира као издајник.

Нажалост, истоветну судбину у Првом и Другом светском рату нису доживеле само српске владике већ и цео српски народ у Срему и Војводини. Ново страдање потисло је у заборав старо, жртвава 1941–1945. којима је требало дизати споменике било је још више него оних из 1914. године. Стога није ни остварена идеја Тоше Искруљева да се сав приход од продаје *Расцећа српског народа...* искористи за подизање величанственог „споменика палим српским јунацима у Срему и палим српским мученицима из Срема“. Но управо је та књига остала као најтрајнији споменик сремским жртвама 1914. године, споменик који ми, на стогодишњицу њиховог страдања, обнављамо.

Др Слободан Бјелица

Краљ Пејар Велики Ослободилац

Блаженопочивши виђешки краљ Александар I Ујединићелъ

Њејово величансјиво краљ Пејтар II

КРАЉЕВСКИ НАМЕСНИЦИ

Његово краљевско височанство кнез Павле

Др Раденко Станковић

Др Иво Перовић